

Verlichter in een donkere put

Armenië | Anno 2017

Maandag 17 juli Dilidzjan – Jechegnadzor.....	2
Dinsdag 18 juli Jechegnadzor – Jerevan.....	16

*Dat hun land zo bergachtig is,
hebben de Armeniërs helemaal
aan zichzelf te wijten*

Goshavank is vandaag onze eerste bestemming, een klooster zo'n twintig kilometer ten oosten van Dilidzjan. Eén van de top tien bestemmingen in Armenië noemt gids Sira dat. Dat belooft. Met chauffeur Arman aan het

stuur van de Mercedes Sprinter 311 CDI zetten we er de beuk in. Hopelijk zijn onze busperikelen nu achter de rug.

Dat hun land zo bergachtig is, hebben de Armeniërs overigens helemaal aan zichzelf te wijten, erkent Sira deemoedig. Want toen God aan de volkeren elk hun deel van de wereld toewees, waren de Armeniërs niet eens op het appel. Een drinkgelag, daar waren ze mee bezig. Tot ze vaststelden dat ze met lege handen achterbleven. Toen smeekten ze God

om hun toch nog een stukje land te geven. Hem restte niets anders dan hun de plek toe te wijzen waar de ongebruikte stenen lagen.

Over stenen gesproken, Armeense neuzen zijn als stenen. Zet mensen van verschillende nationaliteiten bij elkaar en je haalt er de Armeniërs zo uit – gewoon op die hoekige kokkerds midden hun gezicht letten. Dat zeggen niet wij, dat zegt Sira. Een joekel van een neus kan zelfs een bron van trots worden, want elk jaar loopt er een competitie voor

het grootste reukorgaan.

*Armeense kloosters horen op
schitterende locaties te liggen. Die
reputatie doet Goshavank alle eer aan*

Nog zo'n Armeense bijzonderheid waar Sira graag mee uitpakt, is het toosten. Ontzettend populair, maar aan strenge regels gebonden. De eerste toast dien je immers steeds op de gastheer uit te brengen. Vervolgens zijn de ouders aan de beurt, dan de

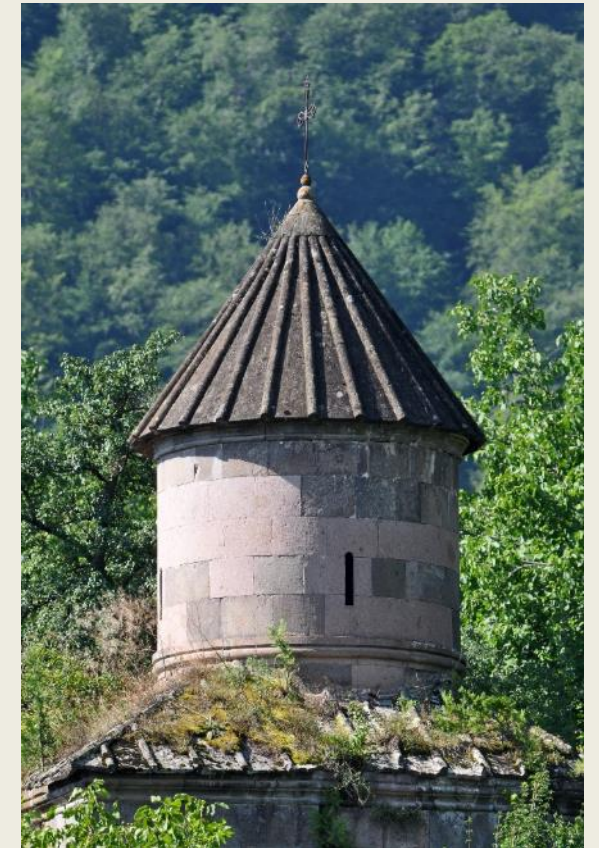
overledenen.

Het boek op zijn schoot is het wetboek van strafrecht dat hij zelf geschreven heeft

Daarna pas kan je naar believen toosten op elkeen die daarvoor in aanmerking komt. En dat zijn er velen. Een beetje gezellig gezelschap is gauw een uur aan het toosten. In het bijzonder het afscheid nemen kan eindeloos duren. Want steeds opnieuw

Sint-Gregoriuskerk – Inscripties

herinnert men zich iemand die bij het toosten over het hoofd gezien is. Prompt rent iedereen dan terug naar binnen om het glas te hijsen.

Ondertussen voert Arman ons stroomopwaarts door de vallei van de Getik. Dat gasleidingen stevast bovengronds lopen, kan ons moeilijk ontgaan. Doorgaans zweven ze ongeveer een meter boven de begane grond, maar telkens ze een oprit of een zijweg dwarsen,

gaan ze drie tot vier meter de hoogte in. Spuuglelijk, maar toch de beste optie, verdedigt Sira de wanstaltige buizen. Want bij aardbevingen hebben de buizen meer speling en als er dan toch breuken ontstaan, zijn de lekken makkelijker op te sporen.

Armeense kloosters horen op schitterende locaties te liggen. Die reputatie doet Goshavank alvast alle eer aan. Terwijl we door het indrukwekkend decor naar de narthex stappen, worden we begroet door het levens-

Kerk van de Heilige Moeder van God

grote koperen beeld van een zittende monnik. Van onder zijn donkere kapmantel lijken zijn priemende ogen zich in ons te boren. In zijn linkerhand houdt hij een weegschaal, symbool van de rechtspraak. Op zijn schoot ligt een boek opengeslagen.

Mkhitar Gosh is dit. Het boek op zijn schoot is het wetboek van strafrecht dat hij zelf ge-

Kerk van de Heilige Moeder van God – Altaar

schreven heeft en dat achteraf zelfs in Cilicië, Griekenland en Polen gebruikt zou worden. Toen dit klooster in 1188 door een aardbeving tot puin herleid werd, stond hij enkele jaren later in voor de wederopbouw. Vandaar de naam Goshavank, klooster van Gosh. Want voorheen heette het klooster Nor Getik.

Recent is het klooster in beperkte mate gerestaureerd. Het is nota bene een moslim uit de Verenigde Arabische Emiraten die daarvoor het geld opgehoest heeft. Wat zijn motieven waren, blijft in nevelen gehuld.

Tussen de pilaren van de vierkante narthex baten enkele vrouwen een kraampje met liturgische spullen uit. Op een boog is de naam van de architect weergegeven. Van zijn prille jeugd tot op hoge leeftijd was hij hier aan de slag, lezen we er.

De kerk van de Heilige Moeder van God is in functie. Dat blijkt uit de aanwezigheid van een beeltenis van de Heilige Maagd en een gordijn dat het koor kan afschermen, zo weten we ondertussen. Op het stenen altaartje staan de rituele voorwerpen gebruiksklaar, alsof de dienst elk ogenblik kan beginnen. Kalligrafische teksten sieren de zijwanden en de wanden van het koor van boven tot beneden.

Datzelfde geldt voor de kleinere Sint-

Gregoriuskerk. Uit de 13e eeuw dateren die inscripties. Meestal zijn ze met karmijnrode verf van de cochenilleluis verfraaid. Ze geven allerlei informatie over het gebouw, over historische gebeurtenissen, over aardbevingen. Maar de sluwe monniken hadden er ook codetaal in verstopt, met verwijzingen naar

Klokkentoren met drie verdiepingen

plekken waar schatten van het klooster verborgen werden. Alleen monniken kunnen dat ontcijferen.

*Een partijtje narde onder de bomen,
meer moet dat niet zijn voor de mannen*

Net om het hoekje toont Sira ons één van de mooiste *chatsjkars* van Armenië. *Aseghnagorts* noemen ze hem, met een naald gesneden⁽¹⁾. Die koosnaam geeft goed weer hoe fijn en nauwgezet deze steen omstreeks 1291 uitgesneden is – kantwerk in steen als het ware.

Centraal staat een kruisbeeld dat de hemel

symbolisch met de aarde verbindt. Daaronder een achtarmig rozet. Geometrische en florale ornamenten omringen het geheel. Maar daarin zal je geen tweemaal identiek hetzelfde element herkennen, want dat zou op perfectie lijken. En perfectie is, zoals we allen weten, aan God voorbehouden.

Een heuse innovatie voor die tijd was de klokkentoren. Eertijds telde hij drie verdiepingen, met beneden een bibliotheek en op de eerste verdieping een kerk. Nu de trappen en de plafonds

verdwenen zijn, kunnen we ons dat niet zo best voorstellen.

Buiten lukt dat beter. We herkennen meteen de drie lagen in de gevelstructuur. Maar wat nog meer opvalt, is de weelderige plantengroei op de gevels en op het dak. Dat begint daarboven al op een flink bosje te gelijken. Kennelijk hebben de restaurateurs hier nog flink wat werk voor de boeg.

Zo oud als het klooster is, zo oud is de walnotenboom achter de klokkentoren. Achthonderd jaar dus. Een wensboom is het. Doe je hier een wens, dan komt die altijd uit, weet Sira. In alle bescheidenheid uiten we de wens dat in de toekomst al onze wensen vervuld zullen worden.

Een partijtje *narde* onder de bomen, meer moet dat niet zijn voor de mannen op het pleintje tegenover het kloostercomplex. Het bordspel lijkt sterk op *backgammon* of *triktrak*, maar de spelregels verschillen. Het spel is een ernstige zaak,

Een partijtje narde

Klooster van Hagharitsin

meezit, kunnen ze dan hun secundair onderwijs afronden voor ze op achttien hun verplichte legerdienst van twee jaar aanvatten.

Zware houten tafels en stoelen herinneren aan de oorspronkelijke functie van het eeuwenoude refectorium

Weer eens een lange klimrit door de vallei van de [Hagharitsin](#) brengt ons tot bij het gelijknamige klooster. *Geboorteplaats van de wilde kat* betekent dat. Maar het kan ook *spel van de arend* betekenen,

onze aanwezigheid deert de spelers nauwelijks.

Ook populair in dit land is schaken. In de jaren zestig was de Armeniër Tigran Petrosjan wereldkampioen en ook Garri Kasparov – volgens sommigen de beste schaker aller tijden – heeft Armeens bloed in de aderen.

Schaken is overigens een verplicht vak op school, naast onder meer Engels en Russisch. Recent is de leerplicht naar twaalf jaar opgetrokken. De meeste kinderen beginnen op zes jaar met hun lagere school. Vooral voor jongens is dat belangrijk, want als het een beetje

Klooster van Hagharitsin met refectorium (links)

Refectorium

Kaarsen ontsteken

want tijdens de inwijding zou een arend boven het gebouw gezweefd hebben. Niemand die het met zekerheid weet, maar Sira heeft alvast een boontje voor de tweede hypothese.

Ook dit klooster heeft recent een renovatie ondergaan. Hier is het een islamitische sjeik uit diezelfde Verenigde Arabische Emiraten die daar vijf miljoen dollar veil voor had. Tijdens een bezoek was zijn vrouw zodanig onder de indruk van dit klooster, dat hij bereid was een habbekrats te investeren.

Apsis

Een fraaie renovatie, dat mag je wel zeggen. Zo fraai dat het niet meer fraai is. Terwijl we tussen de hypercleane gebouwen kuieren, kunnen we de indruk van steriliteit niet van ons afschudden.

Een eeuwenoud refectorium met ingebouwde vloerverwarming, dat hebben we nog niet zo vaak gezien. Zware houten tafels en stoelen herinneren aan de oorspronkelijke functie. Twee imposante pilaren stutten het dak. Enkel via twee koepels valt het zonlicht binnen. Tegen de wand hangt een foto

van Karekin II, de huidige katholikos. Voor de tien miljoen gelovigen van de Armeens-Apostolische Kerk fungeert hij als paus.

Vreemde figuren met amandelvormige ogen, rijk versierde gewaden en verzorgde baarden

Niet de belangrijkste, wel de oudste kerk van het complex is de Sint-Gregoriuskerk. In de narthex zijn gelovigen druk doende kaarsjes te ontsteken. Een steile, smalle trap leidt naar het piepkleine kerkje, vele malen kleiner dan de narthex. Op het stenen altaartje prijken een kruis en twee kaarsen, maar het kerkje is niet meer in functie.

Eén van de pilaren in de narthex heeft een verrassing in petto. Een ronde dekplaat die perfect de vorm van de pilaar volgt, kan weggenomen worden. In de holte daarachter plachten de monniken manuscripten en andere kostbaarheden te verbergen.

Wel in functie is de hoofdkerk, de kerk van de Heilige Moeder van God. Toch laat de narthex het tegendeel vermoeden, want die is volledig verwoest en slechts gedeeltelijk gerestaureerd. Van hieruit zou een tunnel vertrekken, een vluchtweg voor de monniken als gevaar dreigde.

Hoog tegen de oostelijke gevel van de kerk wijst Sira een merkwaardige sculptuur aan. Twee monniken, met daartussen een model

Vermoedelijke stichters van het klooster

Wensboom, Gregoriuskerk

van de kerk waarboven een vogel zweeft. Vreemde figuren zijn het, met amandelvormige ogen, rijk versierde gewaden en verzorgde baarden – niet meteen wat je van monniken zou verwachten. Wellicht zijn het de stichters of de financiers van de kerk. De vogel zou de arend van de legende voorstellen.

Langs zij is het grafmonument van Smbat en Gagik, de twee prinses die we gisteren leerden kennen als de financiers van de kloosters van Haghpats en Sanahin.

Ook hier doet een achthonderdjarige walnotenboom als wensboom dienst. Maar een blikseminslag heeft enkele jaren geleden een einde gemaakt aan die veelbelovende carrière. Een wensboom die niet eens voor zichzelf kan wensen dat hij niet door de bliksem getroffen wordt, daar hebben wij geen vertrouwen in.

*Als scherpe dolken rijzen beneden
in de vallei vijf witte structuren
boven de bomen uit*

Terwijl we terug naar Dilidzjan afzakken, roemt Sira de Armeense exportproducten. Onder meer meloenen en abrikozen – uiteraard de beste ter wereld. Ook de Armeense wijn en brandewijn mogen er zijn. Kwalitatief moet Armeense brandewijn geenszins voor Franse cognac onderdoen.

Een man die dat kon weten, was Winston Churchill, verzot als hij was op Armeense brandewijn. Toegegeven, dixit Sira, zeer betrouwbaar is de overlevering niet. Toch wordt aangenomen dat hij voor persoonlijk

gebruik *jaarlijks* 250 tot 300 flessen Armeense brandewijn bestelde.

Bijna leidde dat tot een diplomatiek incident. Stalin, nooit verlegen om een deportatie meer of minder, had Churchills vaste leverancier van brandewijn een ticket Siberië enkele reis laten bezorgen. Een nieuwe leverancier kwam in de plaats, maar die kon de hoge kwaliteit niet evenaren. Wat tot een persoonlijke interventie van Churchill bij Stalin leidde, om orde op zaken te stellen.

Zo belanden we in de Sharambeyanstraat, in

Zulke fijnzinnige symboliek, daar worden wij stil van.

Even voor twaalf voert de M4 ons zuidwaarts de bergen over. Geen probleem voor onze nieuwe chauffeur en onze nieuwe bus, deze Sevanpas. Temeer daar de 2,3 km lange Dilidzjantunnel de klimpartij flink inkort. Die tunnel kwam in 2003 tot stand dank zij een donatie van – alweer – een rijke

Amerikaanse Armeniër.

Zodra we de tunnel achter ons laten, ontwaren we enkel nog kale hellingen. Van de bossen die zich aan de noordzijde over de bergen uitspreidden, is hier geen spoor meer te bekennen.

Het Sevanmeer zit er nu aan te komen. Eén van de hoogste zoetwatermeren ter wereld noemt Sira dit. Wat we

een stadsdeel dat ze hier Oud-Dilidzjan noemen. Daar heeft een zekere Tufenkian – een rijke Amerikaanse Armeniër, dixit Sira – een groep traditionele huizen laten opknappen. Een hotel, restaurants en shops met traditionele ambachten zijn in de plaats gekomen. Een atelier voor houtsnijwerk pronkt met een foto van de *Peace Corps Holiday Tree* bij de Clintons in het Witte Huis. Want het is in deze werkplaats dat de houten versieringen voor die boom uitgesneden zijn.

*Zodra we de tunnel achter ons laten,
ontwaren we enkel nog kale hellingen*

Als scherpe dolken rijzen beneden in de vallei vijf witte structuren boven de bomen uit. Opgericht in 1970 herinnert dit monument ons er aan dat Armenië toen al vijftig jaar met frisse tegenzin deel uitmaakte van de USSR. Elk van de vijf dolken stelt een decade voor.

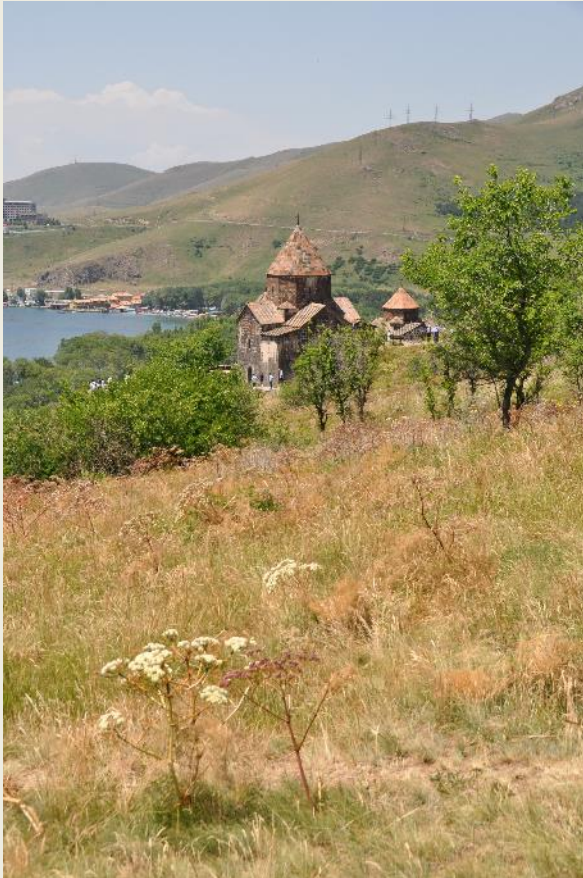

Sevanavank – Kerk van de Heilige Apostelen (links)
en Kerk van de Heilige Moeder van God (rechts)

met een korreltje zout nemen, want 1 900 m is niet echt hoog. Toch verdient het meer ons respect. Met een oppervlakte van 1 200 km² is het half zo groot als de provincie Limburg. Achtentwintig rivieren monden er in uit. Slechts eentje, de Hrazdan, staat in voor de afwatering. Dat volstaat ruimschoots, want 90 % van het water verdampt vooraleer het kan beslissen waarlangs het zou willen afvloeien.

*Beide kerken staan na elf
eeuwen nog steeds overeind*

Een stukje hemel dat op aarde gevallen is, zo omschreef Maksim Gorki het Sevanmeer indertijd. Jammer genoeg dachten niet al zijn tijdgenoten er zo over. Want Sovjet-Russische irrigatieprojecten deden het waterpeil in de loop der jaren met negentien meter zakken.

Toch blijft visvangst hier een belangrijke bron van inkomsten. Nergens anders dan in dit meer zal je de Sevanforel aantreffen. Maar hij heeft het hard te verduren, want de Russen hebben hier de houting uitgezet, een andere zalmachtige. Die heeft zijn neefje bijna volledig verdrongen.

Met wijd gestrekte armen prijzen visverkopers langs de weg hun koopwaar aan. Zo tonen ze hoe groot de vissen wel zijn die ze in het aanbod hebben. Kom je binnen koopaf-

stand, dan neemt de afstand tussen hun vingertoppen zienderogen af.

Dat is althans wat de folklore wil. Want ook hier heeft de moderne tijd zijn intrede gedaan. Levensgrote bordkartonnen figuren zijn in de plaats gekomen. Roerloos staan ze daar, met hun gestrekte armen van karton.

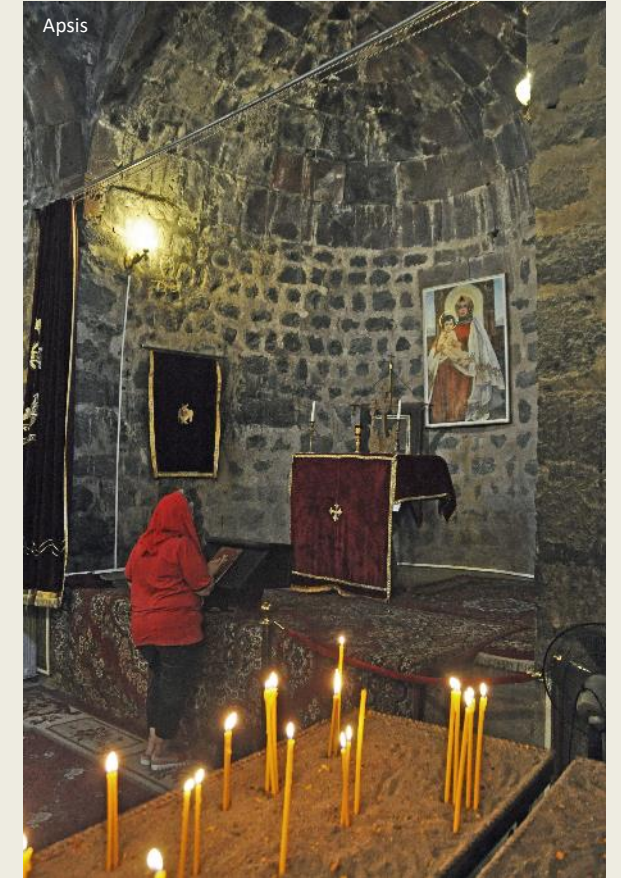
Ooit lag er in het meer een eiland, met daarop een klooster. Dat is allang verleden tijd. Het wegtrekkende water heeft van het eiland een schiereiland gemaakt. Vandaag rijd je

daar gewoon met de bus naartoe. Alleen het laatste stukje, 230 treden naar boven, moet je te voet doen.

Oorspronkelijk stond hier een heidens complex. In 305 reeds verrees er een klooster en een eerste kerk. Sindsdien is [Sevanavank](#), zoals dit kloostercomplex heet, nauw verbonden met de ontstaansgeschiedenis van het Armeense christendom.

Met die eerste kerk heeft een aardbeving korte metten gemaakt, maar in de 9e eeuw

kwamen er nieuwe impulsen. De katholikos wist een zekere prinses Mariam voldoende geld te ontfutselen voor de bouw van twee kerken in zwarte tufsteen – de kerk van de Heilige Moeder van God en de kerk van de Heilige Apostelen. Beide kerken staan nog steeds overeind.

Zo ontstond een belangrijk monastiek centrum. Honderden Armeense manuscripten werden hier gekopieerd en geïllustreerd. Voor Armeense christenen werd het een belangrijk pelgrimsoord. Driemaal Sevanavank

Chatsjkar – Christus met vlechten

bezoeken stond gelijk aan eenmaal [Jeruzalem](#) bezoeken.

Een Christus met vlechten, dat hadden we nog nooit gezien

Van de kerk van de Heilige Moeder van God is de narthex vrijwel volledig verwoest. Enkele tientallen *chatsjkars* staan er verweest bij, losjes tegen de muren gezet.

Maar het is binnen in de kerk dat we op een

eeuwenoude, hoogst merkwaardige *chatsjkar* stoten. Centraal op deze kruissteen staat Jezus Christus afgebeeld, de armen in een zegenend gebaar geheven. Een Christus met vlechten, dat hadden we nog nooit gezien. Zijn beeltenis wordt door Bijbelse taferelen omgeven – Adam en Eva, een os en een ezel, enkele engelen met zes vleugels, God de Vader die met duim en ringvinger het bekende symbool vormt.

Voor het eerst merken we een houten wand op die het koortje van de rest van het kerkje scheidt. Dat doet ons aan een iconostase denken, al is dat geen gebruikelijk attribuut van een Armeense kerk.

We klimmen hogerop en genieten van het uitzicht. Ronduit schitterend is dat. Zo ver het oog reikt, strekt het hemelsblauwe meer zich uit, omgeven door golvende heuvels. Met hun tufstenen muren en hun archetypische spitse torens lijken de kerkjes een eeuwige rust uit te stralen – voor zover we abstractie kunnen maken van de tientallen toeristen die als mieren tussen de gebouwtjes wriemelen.

In het Ashot Erkat-restaurant laten we ons de fameuze houting voorschotelen, vers gevangen uit het meer. Dan gaat het zuidwaarts op de tonen van Aram Chatsjatoerjans *Sabeldans*. Want ook met dat aspect van de Armeense cultuur wil Sira ons laten kennismaken. De ene muzikale coryfee na de andere passeert de revue – Komitas, Charles Aznavour, Sayat-Nova.

Met meer dan 800 chatsjkars is dit de grootste verzameling kruisstenen ter wereld

De vlakke baan voert ons langs de oever van het meer naar het vredige kustdorpje [Noratus](#). Daar is het ons om de begraafplaats te doen. Met meer dan 800 *chatsjkars* is dit de grootste verzameling kruisstenen ter wereld.

Maar dat is niet altijd zo geweest. Een kwart-eeuw geleden kon je in Julfa meer dan 2 700 *chatsjkars* aantreffen. Julfa ligt echter in

Azerbeidzjan. Toeval of niet, kort na hun nederlaag in Nagorno-Karabach begonnen de Azeri's de begraafplaats van Julfa met de grond gelijk te maken. Zelf ontkennen ze dat bij hoog en bij laag, maar [satellietfoto's](#) wijzen op het tegendeel.

Bevreemdend is het, maar ook ontroerend, hier in Noratus al die rossige stenen te zien, sommige al wat meer doorgezakt dan andere, tussen hoog woekereend gras en kleurige veldbloemen. Aan de oostzijde flankeren graanvelden het woud van stenen. In het

Kerkhof van Noratus

Chatsjkar met zon en maan naast het kruis

Grafsteen voor landbouwer

Cenotaaf voor onfortuinlijke
bruiloftsgasten

verre westen ontwaren we de deels besneeuwde pieken van de Geghamabergen. Dichterbij ontwaren we oude vrouwtjes die hun breiwerk aan de man proberen te brengen.

Tot 2006 bevond de kruissteen zich in het Louvre. Zon en maan – twee heidense symbolen – flankeren er het kruis

De legende leert ons dat de dorpelingen van Noratus ooit een vijandelijk leger hebben

weten te verschalken door al die kruisstenen met uniformen uit te dossen, alsof een enorm leger de vijand opwachtte.

Prompt troont Sira ons mee naar wat zij de belangrijkste *chatsjkar* van het kerkhof noemt. Tot 2006 bevond deze kruissteen zich in het Parijse Louvre. Zon en maan – twee heidense symbolen – flankeren er het kruis.

Nog zo'n merkwaardige steen is die waarop een bruiloftsceremonie afgebeeld is. Niet meteen een thema voor een grafsteen zou je zeggen, maar het noodlot wou dat net op de

dag van die bruiloft een vijandelijk leger het land binnenviel en de bruiloftsgasten over de kling joeg. Op de cenotaaf herkennen we linksboven het onfortuinlijke bruidspaar, rechtsboven de feestdis. Onderaan is een van de krijgers te paard afgebeeld.

Een heel bijzonder iemand moet dorpspriester Ter Avetisi Hovakimiants geweest zijn. En dat heeft niets met zijn rare naam te maken. Zijn graf ligt boordevol glasscherven. Wil je je angsten onder controle krijgen, dan sprenkel

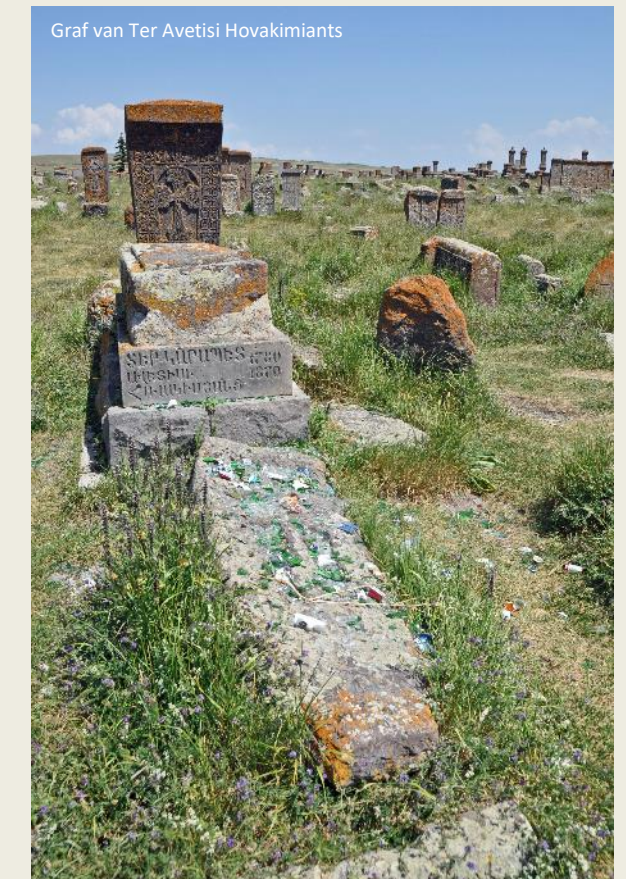
je met een glazen fles vloeistof op zijn graf en sla je vervolgens de fles aan scherven. Althans, dat wil de volksmond.

Gelovigen die elke vrees van zich af willen schudden, hoeven enkel wat scherven over zijn graf te strooien

Want onze dorpspriester vreesde niets of niemand – behalve God. Om dat te bewijzen,

Grafsteen

Graf van Ter Avetisi Hovakimiants

liet hij zich op eigen verzoek levend begraven. Gelovigen die elke vrees van zich af willen schudden, hoeven enkel wat scherven over zijn graf te strooien. Hij zal er dan over waken dat de gelovige niets overkomt.

De aanwezigheid van de karavanserai toont aan dat Armenië op de zijderoute lag

Tegenwoordig is het in Armenië gebruikelijk na een overlijden het stoffelijk overschot thuis op te baren. Familie en vrienden komen de aflijvige groeten, waarna het lichaam begraven wordt. Vervolgens nemen de mannen boven het graf een slokje wodka tot zich. Na zeven dagen keert men terug naar het graf, na veertig dagen nogmaals – telkens zonder wodka, als we het goed begrepen hebben. Uit piëteit hoort men bovendien op het eerste kerstfeest en het eerste nieuwjaar na het

overlijden verstek te laten gaan voor alle feestelijkheden.

Omstreeks half vier trekken we verder zuidwaarts. De M10 voert ons nu het Armeense hooggebergte in. Onwillekeurig doet het golvende, kale grasland soms aan de Centraal-Aziatische steppen denken. Af en toe komt er zelfs een kudde in beeld, koeien en geiten die door een herder te paard in toom gehouden worden.

Druiven, perziken, appels, abrikozen, ... noem maar op. Als er suiker in zit, dan maakt Armen er wodka van

Half vijf is het als we de top bereiken van de 2 410 m hoge Selimpas over de Vardenisbergen. Amper hebben we de afdaling naar de imposante Jeghegisvallei ingezet, of een merkwaardig bouwwerk, deels ingegraven in

de winderige helling, maakt zijn opwachting. De karavanserai van Orbelian is dit, opgetrokken in 1332 om een veilige overnachtingsplaats te bieden aan kooplui die de geduchte pas overstaken.

Een vijfsterrenverblijf mag je dit niet echt noemen. Het dak is deels met gras begroeid. In de lange hal met nissen aan weerszijden is het kil en aardedonker. Licht valt alleen binnen via twee piepkleine openingen in het plafond. In de nissen vonden de reizigers een onderkomen voor de nacht. Ze werden ver-

welkomd met de in steen gebeitelde boodschap *“Gij die hier overnachtte, gedenk ons in uw gebeden”*.

Deze desolate plek hebben we voor ons alleen. Of toch niet helemaal. Want voor de karavanserai heeft een koppel van middelbare leeftijd zijn auto geparkeerd. Daar hebben ze een primitief afdakje tegen gemonteerd, waaronder ze toeristenprullaria te koop aanbieden.

Schijn bedriegt. Nader onderzoek leert ons dat ze vooral zelfgestookte sterke drank in huis hebben. Armen en Anna, zo blijken ze te

heten. Wodka's hebben ze in soorten. Op basis van druiven, perziken, appels, abrikozen, ... noem maar op. Als er suiker in zit, dan maakt Armen er wodka van.

Daar kunnen wij moeilijk aan weerstaan. In het bijzonder omdat de joviale Armen, met glas en fles in de hand, zo kwistig aandringt. Een vergelijkende studie dringt zich op – hoe verschillend smaken al die wodka's? Dat Armen zijn wodka's tot 60° zou stoken, kunnen we moeilijk geloven. Maar de abrikozenwodka weet ons tot kopen te verleiden.

Even voor vijf zetten we onze trip verder. De

aanwezigheid van de karavanserai toont aan dat Armenië op de zijderoute lag, aldus Sira. Het kan dus niet anders dan dat Armenië economisch heel wat te bieden had. De karmijnrode kleurstof van de cochenilleluis bijvoorbeeld was allerwegen gegeerd.

Daarnaast waren er de Armeense tapijten. Van hun Iraanse concurrenten onderscheiden ze zich doordat ze met een dubbele knoop gevlochten worden. Zelfs het oudste tapijt ter wereld blijkt van Armeense oorsprong te zijn. In 1949 vond men het in het

graf van een Scythische prins in de [Pazyryk-vallei](#) in Siberië, ruim 700 km ten zuidoosten van Novosibirsk. Duitse wetenschappers kwamen tot de conclusie dat het tweeduizend driehonderd jaar oud moet zijn en uit Oerartoe afkomstig is. Armeens dus. Momenteel hangt het tapijt in het [Hermitage](#) in Sint-Petersburg te pronken.

Ook paarden werden hier gekweekt. Dat mag vreemd lijken voor een bergachtig land zoals Armenië. Maar de kleine paarden met hun vrij korte poten en hun lange lijf werden als heuse vechtpaarden afgericht. Zo gegeerd waren ze dat Perzië, toen het de controle over Armenië in handen had, een belasting in de vorm van paarden oplegde. Jaarlijks moest Armenië tienduizend paarden leveren.

Even na half zes bollen we [Jechegnadzor](#) binnen, een slaperige provinciestad niet zo ver

dat wel, maar voorts alles wat wenselijk is, inclusief airco en koelkast. Zelfs booking.com heeft weet van het bestaan van dit oord. Want hun sticker op het raam geeft de zaak een score van 8,9.

Architecturaal gaat Jechegnadzor nog steeds gebukt onder het Sovjetjuk

Een korte wandeling door de stoffige straten bevestigt wat we al vermoedden – architecturaal gaat Jechegnadzor nog steeds gebukt onder het Sovjetjuk, al getuigt het bescheiden kerkje van een meer illustre verleden.

Terug in het hotel laten we ons gezellig onderdompelen in de huiselijke sfeer, met gerechten uit moeders keuken – soep met kip, tabouleh met champignons.

[Top](#)

van de grens met Iran, zo'n 1 200 m boven de zeespiegel. De Sovjets noemden deze plek een tijdlang Mikoyan, naar de beruchte bolsjewieken waar we gisteren kennis mee maakten.

Onverhoeds houdt Arman er halt voor een anonieme

blokkendoos in Sovjetstijl. Dat dit een hotel zou zijn, lijkt een goed bewaard geheim, want geen enkel opschrift verradt de ware aard van het gebouw. Toch is dit [hotel Arpa](#), de plek waar een allervriendelijkste staf ons verwacht. Oubollige kamers,

Dinsdag 18 juli | Jechegnadzor – Jerevan

Vajots Dzor, *Vallei der Weeën*, zo luidt de naam van de provincie waarvan Jechegnadzor de hoofdstad is. Die naam dankt ze aan de vele aardbevingen die deze ruwe bergomgeving teisterden.

Toch staat de streek vooral voor haar landbouwproducten bekend, en dan in de eerste plaats kaas. Elk jaar wijden ze daar een festival aan. Heel bijzonder is dat niet, want Armeniërs zijn niet te beroerd om jaarlijks festivals in te richten voor om het even wat – bier, wijn, brandewijn, chocolade, tot watermeloen toe.

Even voor negen probeert Arman te vertrekken. Die poging mislukt, want ergens op een kamer is een tablet in alle eenzaamheid achtergebleven. Er is een telefoontje van het hotel nodig om ons daar attent op te maken. Hondstrouw staan ze op de stoep de terugkerende bus op te

Vallei van de Genitsa

wachten, de tablet in de hand.

De weg die we door de vallei van de Arpa volgen, voert richting Iran. Daar wonen nogal wat Armeense christenen. Slecht hebben ze het er niet, want de relatie tussen Iran en Armenië mag je vrij goed noemen. Toch knippen ze er geregeld even tussenuit. Want in Armenië mogen ze naar believen alcohol drinken en mogen de vrouwen hun chador afleggen.

Overigens onderhoudt Armenië goede relaties met zowel de USA, als Rusland en Iran. Geen enkel ander land doet hen dat na. Dat hebben ze in de eerste plaats aan het lobbywerk van de Armeniërs in de diaspora te danken. Die bevorderen de onderlinge relaties, maar houden ook de herinnering aan de genocide levend. Ruim twintig landen hebben ondertussen de Armeense genocide officieel erkend – zeer tot

droefenis van Turkije. Coryfeeën die daartoe bijgedragen hebben, krijgen een gepaste beloning. Zo mogen George Clooney, de paus en Kim Kardashian – *bien étonnés de se trouver ensemble* – bij wijze van dank in hun stulpjes een kostbaar Armeens tapijt koesteren.

Meteen was de leren schoen van Ötzi onttroond, want die is 'slechts' 5 300 jaar oud

Ondertussen naderen we de [Areni-1-grot](#). In 2008 hebben ze daar de oudste *leren* schoen ter wereld gevonden – 5 500 jaar oud. Meteen was de leren schoen van Ötzi onttroond, want die is *slechts* 5 300 jaar oud. De Armeense schoen is uit één stuk leer van een varken of een stier vervaardigd en nog steeds in uitstekende staat. Ook wijnvaten zijn er aangetroffen, en het skelet van een jonge vrouw en kinderen. De grot zelf is niet toegankelijk, want de opgravingen zijn nog volop bezig.

Maar de schoen zullen we straks hoogstpersoonlijk in het Historisch Museum van Jerevan mogen bewonderen.

De Areni-1-grot laten we rechts liggen, om geleidelijk de diep uitgesneden vallei van de Genitsa binnen te dringen. Tien kilometer lang slechts, en toch als één van de mooiste wegen van Armenië omschreven.

Dat Armeense kloosters niet alleen met hun architectuur, maar evengoed met hun unieke ligging pronken, is ons bekend. Maar we ge-

Klooster van Noravank

ven grif toe dat **Noravank** dit concept nog enkele niveaus hoger weet te tillen dan we tot nu toe gewend waren. Hoog op de rotsen ligt het klooster in de ochtendzon op ons te wachten. De locatie is ronduit fenomenaal.

Architectonisch blijkt Noravank deze indrukwekkende omgeving schitterend weer-

Arend met het lam, symbool van de kracht van Armenië

werk te bieden. Op de buitengevel van de Heilige Moeder van God-kerk herkennen we de arend met het lam in zijn klauwen – symbool van de macht van Armenië. Weer is het een gebouw met drie verdiepingen. Onderaan een mausoleum, daarboven een kerk en helemaal bovenaan een klokkentoren. Knappe timpanen bekronen de deuren – bovenaan Christus met de

apostelen Petrus en Paulus, onderaan een pieta geflankeerd door twee engelen.

*God de Vader afbeelden,
dat was in die tijd ongezien*

Om de kerk te bereiken, moet je dus een trap beklimmen. Zeer uitzonderlijk bevindt die

zich aan de buitenkant van het gebouw. Een bijzonder smalle en steile trap is het, met hoge treden zonder enige vorm van leuning⁽²⁾. Naar boven klimmen is geen lachertje, naar beneden komen nog veel minder. Want God benaderen is niet gemakkelijk, hebben de monniken daarmee willen zeggen. En Hem verlaten eens je Hem gevonden

hebt, is nog moeilijker.

*Een wandsteen herinnert ons aan de
magische kracht van het derde oog*

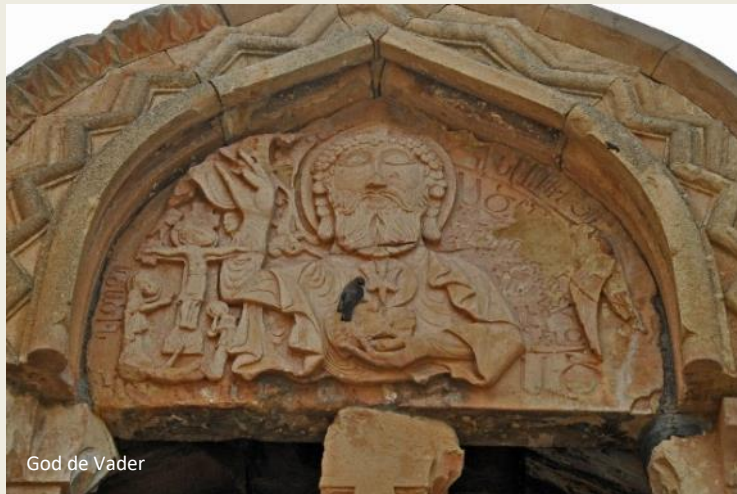
Momik, de architect van dit fraais, was in de 14e eeuw één van de beroemdste van Armenië. De legende wil dat hij verliefd werd op

de dochter van de koning. De koning stelde hem op de proef door hem op te dragen deze kerk te bouwen. Daar slaagde hij met glans in, maar toch dwarde de koning hem van zijn eigen trap. Vanaf dan wordt de verhaallijn troebel: sommige bronnen beweren dat hij doodviel, andere dat hij de val overleefde, met de prinses huwde en zeventig werd. Dat

laatste lijkt ons minder waarschijnlijk, aangezien zijn *chatsjkar* als sterfdatum 1339 vermeldt – het bouwjaar van de kerk.

Verscheidene ruïnes herinneren ons eraan dat aardbevingen hier geregeld huisgehouden hebben. Bij de heropbouw werd niet altijd het oorspronkelijke bouwplan gevolgd. Dat verklaart wellicht de vreemde structuur van de narthex van de Sint-Stepanoskerk – geen bogen gedragen door pijlers, maar een vreemde, tentvormige koepel met een opening in de top.

Heel merkwaardig is de reliëfvoorstelling in het timpaan. Want God de Vader afbeelden, dat was in die tijd ongezien. In zijn linkerhand houdt Hij het hoofd van Adam, uit wiens mond de Heilige Geest ontspruit. Met Zijn rechterhand

God de Vader

Voorhal van Sint-Stepanoskerk
met dakopening

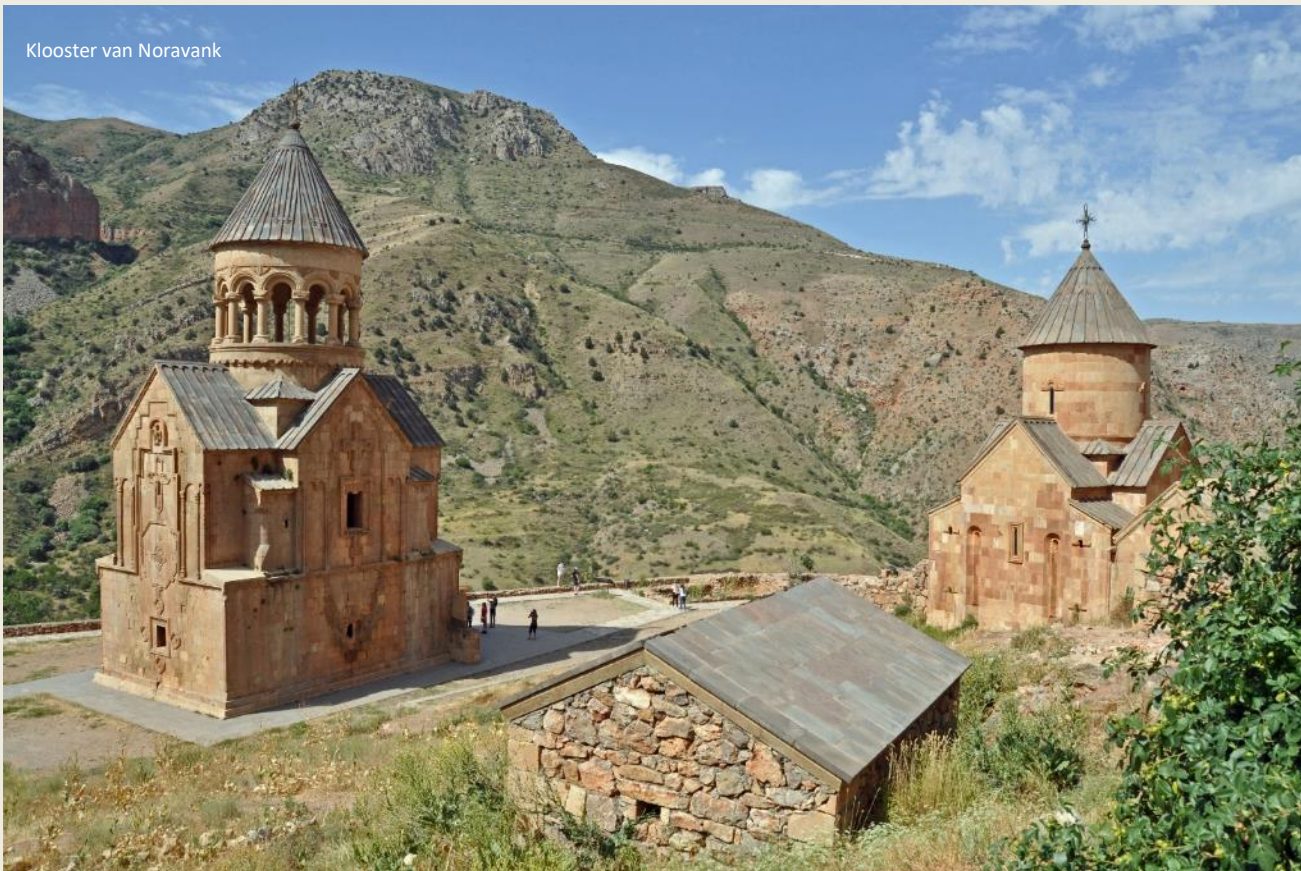
Graf van Elikum III Orbelian, de koning
die kon vechten als een leeuw

Magische kracht van het derde oog

Koning vecht met leeuw

Klooster van Noravank

zegt Hij een voorstelling van de kruisdood van Jezus. Duim en ringvinger vormen een gesloten cirkel. Zo worden de Armeense christenen bij de les gehouden – Jezus heeft slechts één ondeelbare natuur.

Vooraan hangt een gordijn en herkennen we een portret van de Heilige Maagd. De kerk is dus in functie. Doopsels en huwelijken worden hier nog steeds voltrokken. In de ramen zijn *chatsjkars* als pilaren ingebouwd, zodat vijanden ze moeilijker kunnen vernietigen.

Om het hoekje treffen we de mausoleumkapel van Sint-Gregorius aan. De vele kleine kruisjes op de muren verwijzen naar de giften van donateurs. Een wandsteen herinnert ons aan de magische kracht van het derde oog.

Wat deze kapel echter uniek maakt, zijn de grafstenen. Normaal tref je die in de narthex aan, niet in een kerkgebouw. En het zijn niet de eersten de besten die hier begraven liggen. Eén van de zerken hoort immers aan Elikum III Orbelian toe, een man “die kon

vechten als een leeuw”. Dat blijkt ten overvloede uit de gestileerde afbeelding van een leeuw op zijn grafsteen.

Eén raam slechts telt deze kapel. Dat zou zodanig gepositioneerd zijn dat elk jaar op 11 augustus de eerste zonnestralen op dit graf vallen. Want dat is de dag in het jaar 2492 v.Chr. waarop Hayk, de legendarische stichter van Armenië, de tiran Baäl in een kosmische strijd wist te verslaan.

Recente grafsteen

Buiten genieten we nog wat na van het fenomenale uitzicht over de Genitsavallei, met haar steile, rossige klifwanden, haar kale hellingen en helemaal beneden de plukjes groen die zich aan het water van de rivier laven. Dat decor nodigt uit tot een korte wandeling door het smalste deel van de canyon. Bijna loodrecht rijzen de rotswanden boven onze hoofden uit.

*Areni zou de plek zijn waar
Noach na de zondvloed de eerste
druivenrank geplant zou hebben*

Areni zou de plek zijn waar Noach na de zondvloed de eerste druivenrank geplant zou hebben. Die traditie zetten ze in Areni tot op de dag van vandaag verder. Vanzelfsprekend is dat niet, want we bevinden ons nog altijd duizend meter boven de zeespiegel.

Weinig druiven weten zich hier te handhaven. Eén daarvan is – hoe raadt u het – de donkere Arenidruif. Daar maken ze rode wijn en roséwijn van. Voor witte wijn gebruiken ze de *golden seed*.

In het wijnhuis Hin Areni weten ze daar alles van. In vlekkeloos Engels vernemen we dat ze hier al minstens 6 000 jaar wijn produceren. Dat blijkt onder meer uit de wijnvaten die bij die oude schoen gevonden werden.

Zo lang zijn ze bij Hin Areni uiteraard nog niet aan de slag. Maar toch al sinds 1994. Buiten

de stad strekken de wijngaarden van het huis zich over 32 ha uit. En ze zien het groots, want in 2014 zijn de installaties grondig vernieuwd. Fonkelnieuwe vaten in roestvrij staal staan in de productiehal te blinken.

Druiven oogsten doen ze manueel. Dat gebeurt in september of oktober, twee tot drie weken lang. Maar zodra de druiven binnenkomen, gebeurt bijna alles automatisch. De druiven worden gesorteerd, de takken gaan er af, ze worden geperst, het druivensap gaat de stalen vaten in voor computergestuurde fermentatie.

Vervolgens belandt de wijn in eiken vaten op een constante temperatuur van 16 à 17 °C. Die worden in Jerevan vervaardigd, met eikenhout uit het betwiste Nagorno-Karabach. Na drie jaar worden de vaten doorverkocht aan een producent van brandewijn.

Uiteindelijk wordt de wijn tweemaal gefilterd

en prompt gebotteld – zo maar even drie flessen per minuut. *Onze Ferrari* noemen ze met trots de machine die dat verwezenlijkt.

Onze Ferrari noemen ze met trots de machine die dat verwezenlijkt

Het eindresultaat is een vrij droge wijn. Wat ze hier *réserve* noemen, bestaat voor 100 % uit wijn die gedurende drie jaar op hout gerijpt heeft. Bij de goedkopere variant is dat slechts 20 %.

Naar Rusland en Canada worden deze wijnen geëxporteerd, maar ook naar Europa. Daar fungeert België zelfs als verdeelcentrum. Even voor twaalf laten we Hin Areni achter ons, niet zonder aan enkele *réserves* genipt te hebben – een witte, een bleek uitgevallen rosé en een rode.

Eindelijk, daar is ie dan. Sira wordt er bijna lyrisch van. Vaag doemt tussen de nevels in de verte het witgrijze silhouet van de Ararat op – nog altijd ruim vijftig kilometer hiervandaan.

Zilveren rechthoeken glinsteren in de verte als spiegels in de zon. Kunstmatige meren zijn dat, waar vis gekweekt wordt. Dat is lang niet het enige wat de vruchtbare Araratvallei te bieden heeft. Deze driehoekige vlakte, ruim 200 km lang, ligt deels in Armenië, deels in Iran en Turkije, aldus Sira. Waarmee ze achteloos het stukje vallei negeert dat tot het territorium van aartsvijand Azerbeidzjan behoort.

Maar liefst 2 700 uur per jaar schijnt de zon hier. Dat is ruim zeven uur per dag. In België kunnen we daar alleen maar van dromen. Je vindt hier dan ook fruit van uitstekende kwaliteit. Tabak wordt intensief verbouwd, zonne-energie wordt gretig uit het firmament geplukt.

Ook de cochenilleluis, de producent van de beroemde karmijnrode kleurstof, voelt zich hier goed thuis. Vroeger kwam ze hier veel voor. Tegenwoordig is ze echter met uitsterven bedreigd. Het kweekgebied is

daarom naar het zuiden overgeheveld.

Eindelijk, daar is ie dan. Sira wordt er bijna lyrisch van. In de verte doemt het silhouet van de Ararat op

Twaalf hoofdsteden heeft Armenië gekend, waarvan zes in de Araratvallei. Ooit was

Artasjat één van die hoofdsteden. Een belangrijk centrum op de zijderoute was dat, de eerste stad ter wereld die volgens een plan ontwikkeld zou zijn. En wat voor een plan. Het oog van de vrouw van de koning zou er model voor hebben gestaan. Op één van de heuvels rond het historische Artasjat is het

klooster van Chor Virap gebouwd, één van de meest iconische plekken van Armenië.

Het is aan koning Trdat III dat Chor Virap zijn faam te danken heeft, al heeft hij dat zelf nooit beseft. Anak, een Perzische spion en verre verwant van Trdat, had diens vader weten te doden. Trdat op zijn beurt wist Anak

op te sporen en hem samen met een deel van zijn familie te doden. Eind goed, al goed, zou je zeggen. Maar daar eindigde de familievete niet.

Alsof het om een antieke *soap* ging, wist Anaks zoon Gregorius zich in het Armeense leger op te werken. Uiteindelijk werd hij secretaris van koning Trdat. De heidense Trdat en de christelijke Gregorius konden uitstekend met elkaar opschieten, zonder elkaars antecedenten te kennen.

Tot Gregorius op zekere dag weigerde een bloem te offeren aan de heidense godin Anahita. Trdat was *not amused*. Dat beterde er niet op toen hovelingen Gregorius' doopceel lichtten. Prompt liet Trdat de zoon van de vermaledijde Anak in een diepe kerker werpen. Een vergeetput was het eigenlijk, zes meter onder de grond. Slangen en schorpioenen voelden er zich thuis.

Van Gregorius zou nooit nog iemand horen.

Dertien jaar later trokken 37 christelijke nonnen te voet van Rome naar Armenië om daar het christendom te verspreiden. In het Rome van Diocletianus was de grond hun te heet onder de voeten geworden. Eén van hen, Hripsime, genoot Trdats hartschietelijke belangstelling – haar schoonheid werd alom geprezen. Maar zoals dat bij nonnen gebruikelijk is, zag ze een huwelijk niet zitten. Weer was Trdat *not amused*. Hij liet alle nonnen folteren en doden. Eentje slechts wist te ontsnappen – de heilige Nino die we volgende week in Georgië zullen ontmoeten.

Chor Virap is één van de meest iconische plekken van Armenië

Dat Trdat na zulke onnoemelijke wreedheden met waanzin geslagen werd – volgens de meest kleurrijke versie van de legende veranderde zijn hoofd in dat van een wild zwijn – laat zich raden.

De redding kwam van zijn zus. Die had zich voordien al tot het christendom bekeerd. In een

Ararat en Klooster van Chor Virap

droom kreeg ze de raad Gregorius te hulp te roepen. Wonder boven wonder bleek die nog altijd te leven in zijn ondergrondse put, wat slapjes op de benen weliswaar. Een oud vrouwtje zou hem al die tijd voedsel en water toegestopt hebben.

Gregorius werd tot bij Trdat gebracht en wist hem op staande voet te genezen. Uit pure dankbaarheid verhef Trdat het christendom tot staatsgodsdienst. Zo werd Armenië in 301 het allereerste christelijke land ter wereld. Gregorius hield er de eretitel *De Verlichter* aan over. En Chor Virap dankt er zijn huidige faam aan. Want dat is de plek waar de infame kerker zich bevindt.

Zo werd Armenië in 301 het allereerste christelijke land ter wereld

Een meer nuchtere analyse leert ons dat Trdat het indertijd flink aan de stok had met de Romeinen. Als heerser heb je in zulke omstandigheden je onderdanen best achter je staan. Door het christendom tot staatsgodsdienst te verheffen, kocht hij

hun loyaliteit af. Het christendom had immers al geruime tijd vaste voet in Armenië.

Ondertussen is het iconische plaatje aan ons raam verschenen – een heuvel met [Chor Virap](#) erop en de grotendeels wolkenvrije Ararat in de achtergrond. Geen landschap in Armenië is beroemder dan dit. De thermometer wijst 38 °C aan, maar dat merken we amper.

Arman dropt ons aan de voet van de heuvel.

Chatsjkar met bisschop en maquette van de kerk

Langs de stevige verdedigingswallen klimmen we naar boven. In de verte rijst een militaire wachttoren boven de vlakte uit. De Turkse grens, hier amper twaalfhonderd meter vandaan, ligt bijna aan onze voeten. De Ararat, de heilige berg van de Armeniërs, ligt dertig kilometer diep in het land van aartsvijand Turkije.

Trdat liet Gregorius in een diepe kerker werpen. Een vergeetput was het eigenlijk, zes meter onder de grond

De kerk van de Heilige Moeder van God interesseert ons nauwelijks. Ze dateert uit de 17e eeuw en heeft weinig te bieden. Het is de Sint-Gregoriuskapel die hier de vedette is. Want dat is de kapel die in de 7e eeuw opgetrokken werd boven de fameuze kerker waarin Gregorius eertijds gevangen gehouden werd. Als een magneet zuigt ze elke bezoeker naar zich toe.

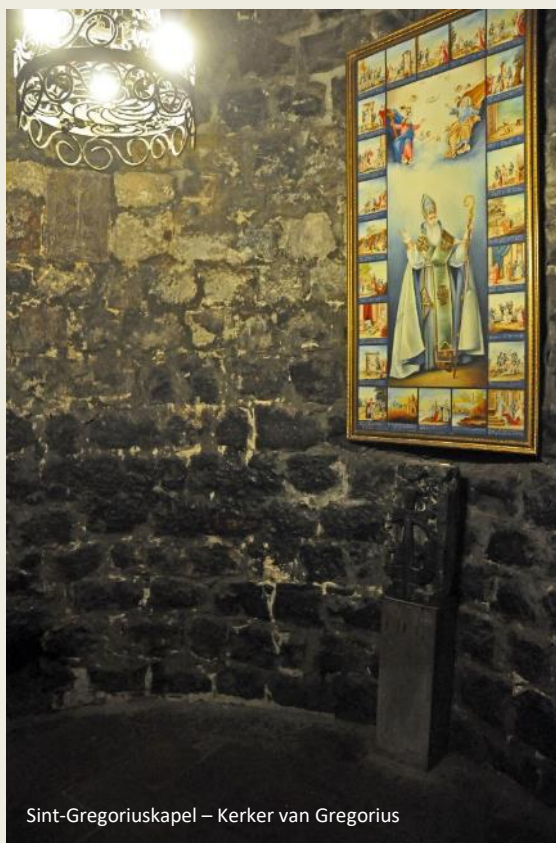
In die kerker afdalen is voor de rechtgeaarde pelgrim een must. Dus ook voor

Apsis

de rechtgeaarde toerist, al oogt de krap bemeten koker niet echt uitnodigend. Moeizaam wurmen we ons langs de metalen ladder loodrecht naar beneden, 27 treden diep.

Van onherbergzame toestanden is tegenwoordig weinig te merken. De vloer is geplaveid, de wanden zijn met natuursteen opgemetseld. Indertijd moet het hier aardedonker geweest zijn. Als de Verlichter hier werkelijk dertien jaar

Sint-Gregoriuskapel – Kerker van Gregorius

Chor Virap – Kerk van de Heilige Moeder van God

Retabel

zonder lichtbron verbleven zou hebben, dan zou hij blind geworden zijn.

*Het is zijn unieke voorgeschiedenis
die van dit klooster
een pelgrimsoord gemaakt heeft*

Buiten kijken we van op een heuveltje op het ommuurde kloostertje neer. Veel stelt het eigenlijk niet voor. Het is zijn unieke voorgeschiedenis die van dit klooster een pelgrimsoord gemaakt heeft, voor gelovigen zowel als voor toeristen. Maar de weidse omgeving en de immer aanwezige Ararat maken veel goed.

[Top](#)

Jaak Palmans
© 2017, 2020

Lees het vervolg in (3/7)
[De pijn van een natie](#)

⁽¹⁾ Geen foto beschikbaar.

⁽²⁾ Geen foto beschikbaar.

